

Reflexiók Roger Sandall romantikus antropológia ellen írt könyvére

A szerző egy ausztráliai antropológus, Roger Sandall nemrég megjelent könyvének általánosításaival száll vitába. Ebben Sandall a romantikus antropológia mint tendencia számlájára igyekezett írni számos napjainkban tapasztalható társadalmi-kulturális problémát. Szerinte a hagyományos, „törzsi” életmód idealizálása éppen a (nyugati) civilizáció peremén élők számára hoz létre egyre rosszabb életkörülményeket. A „törzsi” világ ugyanis önmagában zárt – társadalmi, politikai szempontból egyaránt, míg a polgári társadalom, a modern civilizáció nyílt – politikai jogok, gazdasági lehetőségek és a szabadság tekintetében. Vajda László a könyvben megfogalmazott „érveket” és az „érvelés” mögötti világot rajzolja meg szemléletesen, és illeti mindezt kritikával. Úgy véli, hogy valójában nem a romantikus antropológia, hanem az ilyen típusú leegyszerűsítések nehezítik meg a változó világ megfelelő szintű antropológiai elemzését.

The Culture Cult – Roger Sandallnak (2001) ez a különös című könyve nyilvánvalóan a harag szülötte.¹ Szerzője, a sydney-i egyetem (Ausztrália) antropológia tanszékének docense kíméletlenül támad minden olyan irányzatot vagy tudóst, akit a „romantikus primitivizmus” bűnében vétkesnek talál. Azokat az 1970-es évek óta Ausztráliában, Új-Zélandon, Kanadában és az Egyesült Államokban előretörő tendenciákat illeti ezzel a névvel, amelyek a „primitív”, „törzsi” kultúrát normálisnak, sőt gyakran rendkívül értékesnek tartják. Ezekben a nézetekben általában a saját civilizáció elleni, többé vagy kevésbé éles kritika rejlik, amelynek a törzsi rendre gyakorolt hatását a romantikusok pusztításként ítélik el.

I.

Az ilyen eszmék egyik kirívó következményeként Sandall azt a változást említi, amely az utóbbi évtizedekben az észak-ausztráliai őslakók életében következett be. Miután a kormányzat generációk óta az őslakók civilizálásán munkálkodott, a romantikusok a „hagyományos életmód egy hiperidealizált vízióját” terjesztették, katasztrófális következményekkel:

„Ha egy csoport életmódjából hiányzik az ábécé, az írás, a könyvek és a könyvtárak, és ennek ellenére folyamatosan azt hallja, hogy a kultúrája »gazdag«, »komplex«, valamint »szofisztikált«, akkor miként láthatja ez a csoport realiztikusan a saját helyét a világban? Ha ezek a jelzők mind igazak, akkor kinek volna még szüksége könyvekre vagy az írásra? [...] *A Culture Cult* által gerjesztett politika Ausztráliában ezer és ezer őslakó analfabetizmusáért felelős, és ezeknek a nagyszülei még tudtak írni és olvasni.” (Sandall 2001:4.)

A fejleményekért végül azok az asszimilációellenes politikusok is felelősek lennének, akik az utóbbi harminc évben „egy jó adag függetlenséget” (már amit ez a kifejezés takar) engedélyeztek a bennszülötteknek:

„A kulturális önrendelkezés zászlaja alatt az írástudás szintje csaknem a nullára esett vissza. A közegészség engedékeny adminisztrációjának eredményeként egyre szélesebb körűvé vált a rosszul tápláltság és a betegség. Amikor az alkoholfogyasztás felügyelete megszűnt, erre a lépésre úgy tekintettek, mint a saját jólét iránti felelősség kiterjesztésére. Ám ez a várt eredmény nem következett be. Egyik közösség a másik után tűnt el a föld színéről, miközben jóléti fizetség címén dollármilliókat dobtak ki az ablakon, és a benzinszippantás általánossá vált a fiatalkorúak között...” (Sandall 2001: 14).

Itt mindjárt tennünk kell egy megjegyzést. Szembetűnő, hogy az ausztrál illetőségű szerző az ausztrál viszonyokat csak bizonytalan benyomások, ellenőrizhetetlen általánosítások alapján jellemzi: nem utal törvényekre, rendelkezésekre, politikai és gazdasági háttérre, nem ír semmi kézzelfoghatót az érintett őslakoscsoportok struktúráiról és működéséről, hiányoznak a statisztikai adatok és elemzések. A lesújtó „kritika” egy exszenátor kijelentésében csúcsozódik ki, amely szerint „az ausztrál őslakók önrendelkezése” a jelen helyzetben „vicc, tökéletes vicc” (Sandall 2001: 15).

Az olvasónak a söröskorsó mellett politizálók jutnak eszébe, akik a jelen helyzetet – olykor nem is ok nélkül – kifogásolva végül mindenért a zsidókat, a kommunistákat, az egyházakat, a kapitalistákat stb. teszik felelőssé. Az újdonságot ebben az esetben a tetten ért bűnösök identitása jelenti: ezúttal a romantikus antropológusok,² a törzspártiak, a *Culture Cult* szószólói a vádoltak.

A sandalli értelemben vett *Culture Cult* terminus megvilágítására Raymond Tallis (2002:6) szolgált további példakkal a könyvről írott recenziójában.³ Arról a gyermekrab-szolga-kereskedelemtől van szó, amely több mai (!) nyugat-afrikai országban virágzik. A rabszolga-kereskedelem köztudottan mindenhol tiltott tevékenység, és az említett államok kormányai semmiképpen sem ismernék be, hogy elnézik vagy akár maguk is űzik azt. Amint egyes kirívó példák a világsajtó révén ismertté válnak, az érintett kormányok külügyminiszterei igyekeznek az esetet (a rabszolga-kereskedelemmel együtt) ártatlan félreértésnek feltüntetni (a gyerekeket neveltetésük miatt kell rokonokhoz vagy barátokhoz küldeni). Mindenekelőtt azonban azzal a kijelentéssel legalizálják a történeteket, hogy olyan szokásokról van szó, amelyek „a saját kultúránkban mindig” szokásban voltak vagy vannak ma is.

Némi utánajárással ennek a gondolkodásmódnak számos példáját megtaláljuk a közelmúlt történetében vagy saját közvetlen jelenünkben: valamely nép „rég, hagyományos kultúrája” magától értetődően értékesnek és érinthetetlennek számít. A valóságban ugyan sok hagyomány és szokás egyáltalán nem „öröktől való”, hanem – olykor időben pontosan azonosítható – újítás, átvétel vagy akár pusztán fikció. A kijózanító bizonyítékok azonban kevésbé hatékonyak; Sandall beszámol többek között egy esetről, amikor egy nagyon hasznos híd építését a projekt ellenzői az őslakók állítólagos kultikus helyeire való hivatkozással akadályozták meg (Sandall 2001: 10). Annyi bizonyos, hogy az etnikai kultúrák romantikus idealizálása tanná, ideológiává fejlődhet, és Sandall joggal hangsúlyozza, hogy ez az ideológia károkat, sőt katasztrófákat okozhat. Felvetődik azonban a kérdés: vajon megállapításai általánosíthatók-e? És vajon nem egy bizonyos ideológia határozza-e meg azt a magyarázatot, amellyel ő világítja meg az összefüggéseket?

II.

Sandall antropológiaprofesszor vilásképe rendkívül egyszerű. Létezik a primitívek hagyományos kultúrájának „törzsi világa”, és létezik a modern civilizáció polgári társadalomnak is nevezett világa (Sandall 2001 :viii); a kettőt széles árok (*Big Ditch*) választja el egymástól. Ez a kettősség alkotja Sandall tanának magvát, ez az alaptézis határozza meg a többi gondolati lépést. A szerző újra és újra hangsúlyozza, a *Big Ditch* két oldalán alapjaikban különböznek egymástól a viszonyok. Mindjárt a bevezetőben rávilágít például arra, hogy a modern civilizáció lehetővé teszi a vérontás nélkül lezajló hatalomváltást, hogy itt vannak polgári jogok, vannak gazdasági előnyök, van vallási tolerancia, politikai és művészi szabadság. A törzsi kultúrák jellemzői ezzel szemben: a rokonsági csoporton belüli elnyomás (*domestic repression*), gazdasági elmaradottság, endemikus betegségek, vallási fanatizmus, és a művészek tevékenységét szigorú szabályok korlátozzák. A kontrasztot a popperi fogalmak, a társadalom „nyílt” és „zárt” jelzőinek használata teszi még élesebbé: A törzsi társadalom „zárt” rendet alkot – mind intellektuális, mind szociális, mind politikai tekintetben, és ezt a társadalmat a rokonság és a „vér” uralja. A polgári társadalom ezzel szemben progresszív és „nyílt” – nyitott az új eszmék, új emberek irányában, akik individuumként beváltak; a politikai hovatartozás pedig egy kodifikált jogrendszer elismerésén alapul (Sandall 2001 :112). A megfogalmazás egyértelmű: Sandall nem fokozati, hanem kizárólag lényegi különbségeket lát. Jó példa erre az intellektuális viszonyok jellemzése: a nyílt társadalomban, a civilizációban a megismerés szabad egyének cselekvéseinek eredménye, az ismereteket pedig kritikai eszközökkel racionálisan igazolják (*rationally justified*). A zárt, törzsi társadalmakból hiányzik a szabadság és az értelem, voltaképpen megismerésről beszélni sem lehet itt, hanem a vének, a papok, a főnökök vagy a királyok szigorú tabukkal óvott nézeteivel szembesülhetünk csak, amelyek fő célja a csoportssolidaritás erősítése. Az adott véleményt, még a nyilvánvalóan hamisat is csupán kulturálisan igazolják (*culturally justified*). „És újból egy Széles Árok választja el a kettőt.” (*„And once more a Big Ditch divides the two.”* Sandall 2001 :12.)

Az ilyen szövegrészek az olvasóban azt az érzést kelthetik, mintha Karl R. Poppernek, az 1945 után gyakran idézett *A nyílt társadalom és ellenségei* című mű írójának hangját hallaná. Ám Popper Platónnal, Hegellel és Marxszal kapcsolatos terjedős fejtegetései olyan területre vezetnek, amely idegen Sandall számára, mint ahogy Popper sem foglalkozik a törzsek világával, a törzsekkel és a Big Ditch-konceptióval. (Sandall legalább a Popper által használt tabufogalmat szeretné annak új-zélandi emigrációjával, vagyis a maoriknál szerzett tapasztalataival összekapcsolni. Aki azonban, mint Popper, Sigmund Freud városából, Bécsből érkezett, már rég ismerte a tabu fogalmát.)

Sandallnak Popperhez fűződő viszonyánál fontosabb az általa használt „civilizáció” és „törzsi kultúra” kategóriák mibenléte. Ha csak az utoljára idézett kognitív szempontokat említjük: vajon Sandall valóban meg van győződve arról, hogy a civilizáció, amelyben olvasóival együtt él, a kritikus értelem világa? Hatalommal bíró államokat, iránymutató személyeket, csoportokat felvilágosodásellenes, gyakran jámbor, nyereségvágyóan agresszív ideológiák kormányozzák, a döntéseket nagyon is gyakran befolyásolják ördögűzők, asztrológiában jártas csodatévők vagy kiimádkozott isteni kinyilatkoztatások.⁴ Ami a kritikusan, racionálisan gondolkodó egyéniségek szabad kibontakozását illeti, a véleményalkotás és az ítélőképesség manipulálását nap mint nap megéljük. Sandall minderről nem

nyilatkozik. Egyszerűen elhallgatná a civilizációról alkotott tiszta képének ellentmondó jelenségeket? Talán a premodern állapotok maradványaival vagy a primitív létbe való visszaeséssel számol? Akkor azonban a Big Ditch mégiscsak átjárható lenne. A civilizációról alkotott fogalma egyszerűen zavaros: olykor tipologikus konstrukciónak, egyfajta ideáltípusnak tűnik, legtöbbször azonban valami valós és egységes dolognak, amely (megszépítve) a helyes mértékeket közvetíti.

A Széles Árok túoldalán, mint arról már szó esett, állítólag nincsenek valódi, racionálisan bizonyított ismeretek; a „kulturálisan igazolt meggyőződések” – bármilyen kritikától érintetlenül – igazságoknak számítanak, „még akkor is, ha X kijenti, hogy a tehén átugrotta a holdat” (Sandall 2001:12). Minden premodern kultúrában – „[...] középkori, maszáj, maori vagy bármilyen egyéb” (mondja az antropológus!) – az élet egyik legalapvetőbb vonása lenne a kollektív hagyomány iránti feltétlen szolidaritás. Ennek a kollektívizmusnak azonban semmi köze ahhoz az egyenlőséghez, amely a modern kormányzatok egyik legbensőbb magva; az „afrikai, ázsiai vagy a közel-keleti iszlám népek” tradicionális kultúrájának célja nem az „egyenlőség” (*equality*), hanem a „testvériség” (*fraternity*; Sandall 2001:106). A „testvériségen alapuló kommunalizmus” (*fraternal communalism*) következményei: az „össze nem egyeztethető rokonsági kötelezettségek” (*incompatible kinship obligations*), a „kapcsolatok szélesedő hálózatához kötődő kötelességek” (*the myriad duties to an extending network of relations*) természetesen nem egyeztethetők össze a modern élet „rendezett pártatlanságával” (*ordered impartiality*; Sandall 2001:107).

Sandall a premodern, törzsi kultúrák alsóbbrendűségét a néprajz anyagából vett példákkal kívánja szemléltetni. Említi többek között az aztékok rituális emberáldozatát (Sandall 2001:102), néhány Pápua Új-Guineán szokásos kegyetlen beavató szertartást (Sandall 2001:100), a dahomey-i rabszolgatartó királyságot (Sandall 2001:85) stb.

A szegényes, de mégiscsak egy antropológus által vázolt jellemzések hitelét csökkenti azonban a forráskritikai előmunkálatok mellőzése (különösen feltűnő a rémtörténetek kommentár nélküli alkalmazása), valamint egyes kulturális jelenségek funkcionális összefüggéseire és történelmi háttérére való utalás hiánya (a kommunió eszméje a rituális kannibalizmusban, az európaiak részvétele a nyugat-afrikai rabszolgavadászatban, a rabszolga-kereskedelemben és hasonlóknak).

A reprezentatívként bemutatott példák kiválasztása természetesen tendenciózus; ami egy ilyenfajta kísérlet esetében elkerülhetetlen – ugyanígy nem lenne nehéz feladat a néprajzi adatok egy „ellengyűjteményével” a premodern társadalmak számtalan pozitív vonását dokumentálni. A törzsi társadalom etnográfiai leértékelése mint lényegtelen ráadás mellett akár el is mehetnénk, ha Sandall eljárása nem diszkvalifikálná pusztán módszere folytán. A két „világ” konfrontációjakor ugyanis egyfolytában az összehasonlítás és az értékelés elemi szabályait – akár mondhatjuk úgy is: a *fair play* elveit – sérti meg. Így Sandall egy ideális, hibátlan civilizáció képével operál, míg a törzsi kultúrák jellemzésekor a – vélt vagy valódi – realitásokat veszi elő. (Mivel a kommunizmust „neotörzsi” szintre helyezi, az esetleges marxista opponensek teljes joggal vethetnék szemére, hogy a reális kapitalizmus kedvezőtlen összetevőit elhallgatja, a szocializmust pedig a szovjet gazdaság éppenséggel reális összeomlására való utalással intézi el.)

III.

Sandall világképében a „civilizáció versus törzsi kultúra” meghatározó kettőssége mellett eltörpül az a tény, hogy a Széles Árok mindkét oldalán különböző kultúrák sokfélesége áll. Ami a törzsi világot illeti, a sokféle törzsi kultúrára való utalás Sandall logikája alapján akár félrevezető is lehetne, hiszen a romantikus antropológia képviselői ezt a sokféleséget saját értelmezésüknek megfelelően interpretálhatnák: ezen kultúrák mindegyikének joga van a létezéshez, és mindegyikük sajátos értékeket rejt. Mindez a törzsi kultúra túlértékeléséhez és egyben a civilizáció lekicsinyléséhez vezetne. Sandall a törzsi kultúrák belső és külső eredetű változásainak figyelembevételkor is veszélyt szimatol: az egyetlen általa elismert változás annyiból áll, hogy az emberek feladják hagyományaik törzsi rendjét, és a civilizációba integrálódnak. Ez az egyvonalú fejlődés úgyszólván a normális: „a történelem megmutatta, hogy létezik egy általános evolúciós irány a törzsből a civilizált társadalmi formákba [...] egy alacsonyabb szintről a magasabb irányában, valamint erkölcsi szempontból a rosszról a jobbhoz” (Sandall 2001:105). Ez a folyamat végül az alacsonyabb rendűnek a magasabb rendűbe való asszimilálásában csúcsosodna ki.

A mintegy természetesnek tartott folyamat lezajlása Sandall szerint gyorsítható. Az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland kormányai – mint a civilizáció végrehajtó szervei – a *Culture Cult*-ideológia elharapózásáig, vagyis úgy 1970-ig sokat tettek azért, hogy a törzsi világ lakóit átsegítsék a Széles Árkon (egészségvédelem, iskolázás, lakásépítés); a hagyományos kultúráknak már csak a szilánkjai maradtak fenn. Az érintettek számára voltaképpen nyilvánvaló kellene hogy legyen a modern életre való áttérés előnye és szükségessége:

„Az őslakosok számára a jobb életre való esélyt ugyanaz jelenti, mint a mi számunkra: folyékony angoltudás, íráskészség, annyi matematika, amennyivel boldogulunk, és egy munkahely.” (Sandall 2001:3.)

Sandall elismeréssel beszél e fejlesztéspolitika sikereiről: felsorolja az ünnepelt atléták, teniszezők és futballisták nevét, kiemel egy rendkívül népszerű táncscsoportot – mindnyájan ausztrál őslakók (Sandall 2001:14); a maorikat egy világhírű énekesnő képviseli (Sandall 2001:126). Isten hozott a civilizációban! Sandall nyilvánvalóan lelki tompaságban szenved, ha nem érzékeli, mennyire kínos ez a sikerlista. Hiszen a sport, a zene és a tánc (a legszélesebb értelemben vett szórakoztatóipar) azon tipikus pária foglalkozások körébe tartozik, amelyek (mint alig néhány évtizeddel ezelőtt az Egyesült Államokban) az etnikai és faji diszkrimináció jelenléte mellett is lehetőséget nyújtanak néhány embernek legalább arra, hogy financiálisan felemelkedjen. Miért nem olvashatjuk a harmonikus integráció bizonyítására az orvosok, a jogászok, a mérnökök, a tanárok, a sikeres vállalkozók között található őslakók vagy maorik százalékos arányát? Miért nem esik szó a vegyes házasságok számáról?

Sandall nem tagadja, hogy az a nagyjából 1970-ig hivatalosan elfogadott koncepció, amely a fejlődést szolgáló segélyekkel a kezdeti integrációtól a teljes asszimilációig való eljutást tűzte ki célul, nem minden esetben és nem minden területen hozta meg a kívánt eredményt. És ezen a ponton Sandall már egyértelmű lesz:

„Ez az, ahogyan a nyugati civilizáció a saját hagyományaival bánt, azaz kreatív módon rombolta szét azt, ami nem volt képes megváltozni. A kreatív rombolás a történelmi haladás törvénye.” (Sandall 2001:3.)

A történelem az ilyesfajta kreativitás példáinak gazdag tárháza. A „javíthatatlan” kultúrák elpusztítása és a „fejlődésre képtelen” népesség megsemmisítése gyakran szoros összefügg egymással.

Ennyit Sandallnak a Széles Árok törzsi oldalán álló kultúrák dinamikáját és sokféleségét illető nézeteiről. A civilizációval kevésbé szisztematikus módon foglalkozik, szándéka a „nyílt” polgári rendnek a törzsek „zárt” rendszerével szembeni felsőbbrendűségének kimutatása. Könnyű dolga van, ameddig nem a valódi civilizációkról, hanem azok utópisztikus projekcióiról van szó. A valóban létező civilizációknak (a 19–20. századiaknak) azonban egyike sem felel meg a nyílt társadalom valamennyi kritériumainak. Az ellen, hogy Sandall a náciizmust és a kommunizmust torz, a zárt társadalmak állapotába visszaesett formációnak tartja, feltehetőleg egy kritikusa sem emel majd kifogást. De vajon olyan államok, amelyek még a 20. században is milliókat nyomtak el rasszbeli hovatartozásuk miatt, a nyílt társadalompolitika megvalósulásai lennének? Sandall elkerüli a civilizált társadalmakban működő, igen hatékony felvilágosodásellenes erők (rasszizmus, nacionalizmus, keresztény fundamentalizmus stb.) taglalását. Még a civilizációk dialektusainak valóban fontos kérdését sem érinti. Vagy talán nem lát különbséget az Egyesült Államok, a skandináv országok, Németország stb. polgári társadalmi között?

Sorakoznak a kérdések, amelyeket Sandall elmulasztott feltenni. Nem lehet azt állítani, hogy nem tartoznak a témához, hiszen a törzsi kultúráknak a civilizációban (civilizációkban?) kellene feloldódniuk, és éppen ez az, ami ellen a *Culture Cult* aktivistái küzdenek. A civilizációnak Sandall tanaiban betöltött eschatologikus szerepe láttán felmerül a gyanú, hogy a fogalom tisztázatlansága nem véletlen. Lehetséges, hogy kimondatlanul is a civilizációk jövőbeni szelekciós és asszimilációs folyamatának vízióját szuggeralja, amely végül egy globális egységcivilizációba torkollik?

IV.

Minden a történelem és Sandall által előírt menetrend szerint futott volna: Egyes kultúrák (és népek) a „kreatív destrukció” áldozatai lettek volna, a törzsi kötelékekben élő emberiség egy nagy részének azonban – saját javára, de a civilizált kormányzatok által is irányítva – a kulturális (és etnikai) asszimiláció irányába tartott volna. Ezt az evolúciós folyamatot azonban óriási ellenerők zavarták meg, sőt gyakran le is állították. Kezdődött a romantikusok mozgalmaival, akik (először) egyre élesebben kritizálták a modern civilizációt, (másodsor) tagadták a különböző kultúrák közötti értékkülönbséget, és idealizálták a törzsi kultúrákat, amelyeknek szerintük joguk van a létezéshez, és éppen ezért nem szabad asszimilálni őket.

Az asszimilációellenes érvek a civilizáción belül nem maradtak hatástalanok; ez vezetett többek között ahhoz, hogy (harmadszor) az illetékes kormányzatok változtattak bennszülöttekkel kapcsolatos politikájukon: visszavettek a fejlesztési tervekből, és a törzseknek szűk keretek között bizonyos autonómiát biztosítottak. A *Culture Cult* eszméje végül elérte (negyedszer) azt, hogy a – többé nem intakt – törzsi rendet hordozó túlélők kísérletet tettek az elveszett hagyományok újjáélesztésére. Az ilyesfajta „visszatörzsesítés” a legtöbbször katasztrofális következményekkel jár: elszegényedéssel, analfabetizmussal, alkoholizmussal, szellemi restséggel, erkölcsi tartás hiányával.

Sandall a *Designer Tribalism* (Sandall 2001:19) című fejezetben tárgyalja azokat az eseteket, amelyek az előbb vázolt oksági lánc egyik elágazását tárják elénk. A fejezet szereplői nem törzsi népek vagy leszármazottaik, hanem a civilizált társadalom azon tagjai, akik meghasonlottak a civilizációval, és a törzsi társadalom kommunális boldogságának álmát kívánták megvalósítani: „ha nincsen saját törzsed, hozzád létre egyet”. Az ilyesfajta kísérletek – akárcsak prototípusuk, Robert Owens utópisztikus vállalkozása a 19. század első felében – hamarosan zátonyra futottak. A tapasztalatok szerint a jelenkor hasonló, civilizáción kívülré vágyó csoportjainak sincs nagyobb esélyük a sikerre.

Ezek a megfigyelések leegyszerűsítettek és élezettek, ráadásul a *Culture Cult* jelentőségét mértéktelenül felnagyítják, de nem nevezhetők légből kapottaknak sem a katasztrófához vezető út állomásai, sem a katasztrófa bekövetkeztének ténye. Az antropológia számára mindez nem újdonság, a Sandall által konstruált összefüggések azonban újfajta tudományos aktualitást adnak a problémának. A romantikus antropológia kritikus vizsgálata tehát nem felesleges.

Az antropológiában hatékonyra vált romantikus ideák – mint a civilizáció éles kritikája és a precivilizáció felmagasztalása – alapító őseiként Jean-Jacques Rousseau és Johann Gottfried Herder neve merül fel. Az idézetek tanúsága szerint a szerző olvasott Rousseau írásaiból, míg Rousseau „neurotikus német kultúramagasztalóját” (Sandall 2001:89) csak Isaiah Berlin (1976) *Vico and Herder* című könyvéből ismeri. De nem a tárgyalt anyag hiányos ismerete okozta az egyetlen nehézséget; a 18. század e rendkívül eredeti és bonyolult gondolkodású férfiúinak eszméibe való elmélyedés egyszerűen meghaladta Sandall képességeit.

Sandall seregszemléjéből kimaradtak a 19. század romantikus irányzatai – az Osszián-rajongás, a germánságért való lelkesedés, a népiesség ideája –, mert a hangadó antropológusait inkább az evolucionizmus vonzotta. (Miközben éppen a leginkább evolucionistának számító Lewis Henry Morgan a James Fenimore Cooperrel való szellemi rokonság gyanújába esik [Sandall 2001:55]!) A 20. század reprezentatívnek tartott alakjai közül Sandall először nem-antropológusokat tárgyal: a romantikus oldalról Polányi Károly közgazdászt és a kultúrfilozófus Isaiah Berlint, és mint ellenfigurát Karl R. Poppert. De legkésőbb a negyedik fejezettől (*The Triumph of the Litterateur*) kezdve már saját szakmája képviselőit sem kíméli. A *Culture Cult* – szerinte végbement – diadalútjához fűzött megvető kommentárjai gyakran jogosak, stílusuk azonban helyenként visszataszítóan durva. Ellenfeleit vesztesekként, zátonyra futott egzisztenciákként jellemzi: főként hazátlan emigránsok, gyakran zsidók szó, akik azért gyűlölik a civilizációt, mert az igazságtalanul bánt velük. Ezek a megkeseredett figurák azonban elszigeteltek és értelmetlenek maradtak volna, ha a velejükig destruktív bohémek és firkászok (egy *litterateur* aktivistái) nem tették volna népszerűvé őket a társadalomban. Példaként többek között két önjelölt írónő, Ruth Benedict és Margaret Mead szolgál, akiknek a pueblóindiánokról, illetve a szamoaiakról írt, végtelenségig szubjektív és részben bizonyítottan hamis képet adó könyvei milliós példányszámban keltek el. Ez „valódi áttörést jelentett a romantikus primitivizmus mint az etnográfiai ábrázolás tudományos körökben elfogadott formája számára” (Sandall 2001:65), és megmutatta a primitivizmus jelentős társadalmi rezonanciáját. Sandall durva kritikája azonban a legnagyobbakat sem kíméli. Stílusát példázzák észrevételei Franz Boasról, akinek főleg Ruth Benedict és Margaret Mead támogatását veti szemére:

„Az ismert forráskönyv szerint egy öregedő, bajszos tudós, aki élvezte, hogy is-

tenként bánnak vele, áthágta a szabályokat, hogy két iránta rajongó tanítványnőjét szárnyai alá vegye. [...] Boas felmentette Benedictet az előírt követelmények alól, hogy meggyorsítsa számára a doktori fokozatának megszerzését. Hasonló okból Boas Meadet is felmentette a záróvizsga alól.” (Sandall 2001:56.)

Lehet, hogy Sandall szerint Boas azért is rászolgált a tiszteletlen kritikára, mert mint német bevándorló maga is primitivizmussal gyanúsítható:

„Európai hátterével azon munkálkodott, hogy megváltoztassa az amerikai antropológia arculatát, amennyiben támogatta azt a nézetet, hogy mindegyik kultúra egy megkülönböztető modellt mutat, amely összehasonlíthatatlan más szerves egész egészekkel;⁵ valamint hogy mindegyik önmagában értékes.” (Sandall 2001:56.)

Az ilyen és hasonló kirohanások üzenete mindig ugyanaz: a romantikus primitivizmus nem a „törzsi népek” között született, hanem „romlott, fehér, elégedetlen urbánusok között” (Sandall 2001:x). Áruklodó az a hév, amellyel Sandall az elkényeztetett, de mégis elégedetlen bohémok és miliójük, a „littérateur” ellen küzd. Mint ahogyan a bennszülöttproblémához való akadémikuskodó hozzáállás a kocsmai bölcselkedés asszociációját váltotta ki, a gáncsokodó szociális státusa és mentalitása is meghatározható: a reakciós nyárspolgár értelmiség- és idegenellenes, önnön középszerűségét elszántan védelmező gondolkodásmódjáról van szó. Agresszív erőszakkal párosulva ez fasisztoiddá válik.

V.

Az észak- ausztráliai bennszülöttek újbóli analfabetizációjáról, akiknek szülei, nagyszülei még tudtak írni és olvasni, Ausztrália határain túl alig hallott valaki. Sandall érdeme, hogy az ilyenfajta elszegényedésre nyomatékosan felhívja a figyelmet. Ezt az érdemet azonban ő maga teszi kétségessé azzal, hogy nem írja le, és nem értelmezi pontosan azt a negatív kulturális változást, amely ehhez a veszteséghez vezetett. Ehelyett egyszerűen mindezért az egykori „primitív” törzsi kultúra romantikus idealizálását teszi felelőssé. Az ilyen folyamatok általában meglehetősen bonyolultak, ezeket egyszerűen egyetlen okra visszavezetni eleve önkényes eljárásnak tűnik. Lehetséges, hogy az új analfabetizmus (más nyugtalanító tünetekkel együtt) az általános elhanyagoltsággal, a szabadság hiány által okozott lelki depresszióval, a helyi vezetők korruptségával, személyes megaláztatásokkal függ össze. Nem zárható ki az sem, hogy a nemes törzsi hagyományokra való utalás – akárkitől származik is – másodlagos védekezési állítás csupán, igaztalan megokolása az ellenkezés bizonyos speciális formáinak, miközben a civilizáció más hatásai – az alkoholizmus, benzingóz – nem lesznek elutasítva. Idézhetjük az R. Tallis által leleplezett „ősi szokásokra” való hivatkozást, amellyel a nyugat-afrikai gyermekkrabszolgakereskedelmet próbálták igazolni.

Nota bene: Sandallnak akár igaza is lehetne. Lehetséges, hogy a törzsi rend felélesztésére tett romantikus kísérlet valóban meghatározó szerepet játszott az analfabetizmus szintjére való visszaesésben. Sandall azonban nem szolgált tudományos szempontból komolyan vehető, példákkal alátámasztott argumentációval. Emellett az új analfabetizmus csupán egyike az általa interpretált példáknak. Sandall javíthatatlan leegyszerűsítő (*terrible simplificateur*), aki egy bizonyos megtárgyalt jelenségtől mindig egy nagyon rövid oksági láncolatot jut el közvetlenül és feltétlenül a *Culture Cult* jelenségéhez.

A durva leegyszerűsítésekhez tartozik a kultúrák merev felosztása is: a mindent elválasztó Széles Árok egyik oldalán szinte utópisztikus tökéletességben virul a modern civilizáció, a másik oldalon a – még ki nem irtott (jelszó: kreatív rombolás [*creative destruction*]) – törzsi kultúrák vegetálnak, amelyek alsóbbrendűsége szintén Sandall hittételei közé tartozik. A nyárspolgár (és nem a „primitívek”!) banális világképének globális kiteljesedése bontakozik ki előttünk: „Nálunk” minden rendben van (és a hatalomnak kell gondoskodnia arról, hogy ez így is maradjon), míg az idegenek differenciálatlan masszáját a szabadság hiánya, a kegyetlenség és a szellemi korlátoltság jellemzi. Bár Sandall nem felejtette el, hogy az egyes törzsi kultúrák között jelentős különbségek vannak – Margaret Mead tudatlanságának bizonyítására még a Polinézia keleti és nyugati szigetei közötti különbségeket is megemlíti (Sandall 2001:62) –, de az ilyen részletek végül is lényegtelennek bizonyulnak számára. Nem ismeri fel, hogy a kultúrák sokfélesége (és a „civilizációk” sokfélesége) a történelem lényegének része, míg a Széles Árok által elválasztott két kulturális kategória – az egységes primitivizmushoz hasonlóan – csupán fikció.

Egy másik, a leegyszerűsítés kényszerével szoros rokonságban álló, fontos közléseket is elértéktelenséggel fenyegető hibaforrás az, hogy Sandall képtelen árnyalatokat látni, más szóval: mértéktelen.

A törzsi kultúrák lenyűgöző teljesítményeinek – a régi eszkimók természetismeretének, a polinézek csillagászatának és hajózási művészetének általában: a törzsek történetében oly gyakran manifesztálódó, élettelses pragmatizmusának – dicsérete és elismerése kérdésessé tenné a premodern rendszerek alacsonyabb rendű voltát, vagyis a *Cultural Cult* segítőjévé válna. Sandall gondolatmenete szerint azonban éppen ilyen ártalmas a civilizáció szociális és kulturális körülményeinek kritikája is: a civilizációt a dekadens primitivisták kritizálják. A kultúrák hierarchiája merev és kemény.

Megjegyzendő azonban, hogy a változás minden kultúra és társadalom normális állapota; a változás szituációtól függően lehet lassú és békés, de gyors és erőszakos is. Nem létezik állandóság. (Akár tetszik Sandallnak, akár nem, mindez a civilizációra is érvényes.) A szétesés és elmúlás elkerülhetetlenségének felismerése Sandall kánonja szerint egykedvűvé teszi az értelmes megfigyelőt. De annak tudása, hogy minden ember halandó, még nem minősíti ostoba szentimentalizmusnak az egyes halálesetek felett érzett gyátsz. Hasonlóan, egy kultúra – emberi tragédiákkal kísért – pusztulása vagy tönkretétele is viszonylag pontosan leírható és megmagyarázható; elvárható-e azonban a kutatótól, hogy az asszimiláció vagy a népirtás megtörténtét egy bizonyos doktrína elégedettséggel vegye tudomásul, és a kultúrák (és populációk) hierarchiájának bizonyítékeként könyvelje el? Talán vannak olyanok, értelmes emberek is, akik megindultan figyelik a változás (vagy a kihalás) fájdalmas folyamatát. Ennek azonban sem a civilizáció gyűlöletéhez, sem a romantikus törzsi nosztalgiához nincsen semmi köze.

Sok mindennek, amit Sandall a romantikus primitivizmus számlájára ír, semmi köze sincs a *Cultural Culthoz*. Az, hogy mindenütt ezt a fajta romantikát gyanítja, abból a hajlamából fakad, amellyel minden feltételezett felismerést könnyörtelen következetességgel visz a képtelenségig. Így vált az az – egyébként helytálló – megállapítása, hogy az értékes hagyomány eszméjével vissza lehet élni, a romantikus tradíciófetisiszták világméretű összeesküvésévé. A tudománytól távol álló, nagyhangú értelmiségi guruk megismerése a tőle kezdettől fogva ellenszenves, művészi sikertelenségüket a civilizáció iránti gyűlölettel kompenzáló dekadens entellektuelek csapatának démonizálásához vezetett.

Ausztrália lakosságának fehérekre és őslakókra való, rasszista színezetű felosztása Sandall számára a civilizáció és a törzsi kultúrák egymástól élesen elválasztott világainak képévé érlelődött.

VI.

Sandall nézeteinek politikai és morális aspektusait figyelmen kívül hagyva engedtessek meg, hogy a kultúrák értékelésének fontos témájával kapcsolatban kizárólag az antropológia nézőpontjából mondhatni *pro domo*, állást foglaljak. Az etnikai és kulturális sokféleség az emberiség létének egyik alapvető jellemzője. Ha ez elhanyagolható dolog lenne, az antropológia művelésének nem sok értelme maradna. Az antropológia egyik fő feladata éppen az, hogy azokról a mindenkori viszonyokról, amelyek ezt a sokféleséget (vagy legalább egy részüket) jellemzik, egy adekvát, értelmesen kommentált képet alakítson ki. Az antropológia – a „tisztá” etnográfától eltérően (ha létezik egyáltalán ilyen) – komparatív eljárással dolgozik. Ez teszi lehetővé többek között az etnikai és/vagy kulturális egységek, típusok és altípusok – a kutató szempontjaitól függően földrajzi, ergológiai, evolucionista stb. szempontú – megkülönböztetését. Így a teljes kulturális valóság két (kronológiailag tisztázatlan) osztályba sorolása – törzsi kultúrák, illetve civilizáció –, amennyiben tudományos alapokkal bírna, alapjában megengedett lehetne. Bizonyos, a gyakorlat által húzott határokon belül értékelő összehasonlítások is megengedettek (például az egészségvédelem állapota, a gazdasági tartalékok, a települések intenzitása stb. A és B kultúrán belül), a szociális jelenségek értékelő összehasonlításának azonban kevés értelme van akkor, ha ezeket kiragadjuk összefüggéseikből (jobb-e a patrilineáris leszármazás a matrilineárisnál?), vagy ha hiányoznak az objektív mércék. Így például az őskorról és a primitívitásról alkotott eszmékben gyakran kulcsszerepet játszó korlátlan szexuális szabadságot hol állatiasnak értékelik, hol paradicsomi állapotnak tartják.

Az antropológiát azonban antropológusok művelik, akik olykor feladatuknak érzik a munkájuk tárgyát képező idegen kultúrának és hordozóinak dicséretét vagy szidalmazását. Míg a „vadakat” korábban szinte állatias szörnyekként vagy ostoba lényekként ábrázolták, úgy a modern irodalomban az ellenkező tendencia került túlsúlyba. A „természeti népek” világának a valóságot elferdítő, szélsőséges idealizálása (Benedict, Mead és mások) kompromittálja a tudományágat viszonylag ritkán fordul elő. Sokkal kártékonyabb lehet a hivatalosan előírt *Cultural Cult*: ezen azt az Egyesült Államokban megfigyelhető, eredetileg csupán emberbarát szándékú, az idegengyűlölet, a rasszizmus és hasonló jelenségek ellen fellépő politikai korrektség (*political correctness*) elvét értem, amely fontosabbnak tartja az elpusztult indián kultúrák képmutató felmagasztalását, mint azok tudományosan adekvát megismertetését.

Éppen ezért rendkívül figyelemreméltó a civilizációellenesnek semmiképpen sem nevezhető antropológusok mértéktartó elkötelezettsége fenyegetett kultúrák és népek iránt. A modernizáció áldozatait nem a Sandall által oly kihívó módon képviselt rideg tényyszerűséggel regisztrálják, de nem is egy elgondolt premodern kultúrát vagy annak egy megmerevedett állapotban való megtartását propagálják. Ezt a mai antropológiában gyakran megfigyelhető, a premodern tradíciókhoz való mértéktartó viszonyulást magyarázó védelemnek lehet nevezni.

Nincs könnyű dolguk azoknak a tudósoknak, akik elkötelezettjei az őszinte tudományos kutatásnak, ugyanakkor az elpusztult kultúrák értékeire is rá kell mutatnunk. A kultúrák nagy része ugyanis olyan vonásokkal is rendelkezik, amelyeket a polgári társadalom megvetéssel sújt: kannibalizmus, rituális emberölés, fejdánszat... (A civilizált tévénezőknek természetesen naponta mutatnak ilyen borzalmakat.) Az értékes hagyományok szelekciója és a kegyetlen intézmények elhallgatása – ahogy azt a *political correctness* megkövetelné – összeegyeztethetetlen lenne a tudomány valóság- és igazságigényével. Ebből a kutyaszorítóból a kultúrák magyarázó bemutatása jelent kiutat. A kannibalizmus stb. nem egyes tradicionális életformák véletlenszerű kísérőjelensége volt, hanem megvolt a helye az adott kultúra funkcionális rendszerében. Ahogy az ember képes idegen – akár kihalt – nyelvek megtanulására, és hajlandó fáradtságosan elmélyedni azok szokatlan szintaxisában, mert ettől eltemetett szellemi kincsekhez való hozzájutást remél, úgy kell a kutatóknak a nagyrészt vagy teljesen eltűnt kultúrák struktúráinak és funkcióinak szöveget is átvilágítania – és a megszerzett ismereteket továbbadnia.

Az eredményt egyesek „megértés általi megbocsátásként” interpretálják majd. Terentius magyarázata azonban ennél mélyebbre nyúlik: „Semmi sem idegen tőlem, ami emberi”. Ezt a mondást nemrég – nyilván a legjobb akarattal – apró változtatással, de megcsönkített értelemmel propagálták: „Szinte semmi emberi sem idegen tőlem...” (Bohannon – van der Elst 2002). Ha előbb nem, a mélylélektan eredményeinek elterjedése óta már a képzett polgár is megtudta, hogy a barbár szörnyűségek ott rejlenek őbenne is – szunnyadó állapotban, de bármikor kitörésre készen. A közeli múlt és a jelen tapasztalatai megdöbbentő bizonyítékokkal szolgálnak arra, hogy a kegyetlenség akár intézményesíthető is. Ettől csak a tudás óvhat meg.

Fordította Vándor Andrea

JEGYZETEK

1. Ez a tanulmány eredetileg az *Anthropos* 2004. évi 99. évfolyamának I. számában jelent meg *Reflexionen zu Roger Sandalls Buch gegen die romantische Anthropologie* címmel (222–230 p.). Külön köszönet az *Anthropos* Institutnak és a szerzőnek a fordítás megjelentetéséhez való hozzájárulásáért.
2. Szokásommal ellentétben ezúttal lemondok az „etnológia” terminus alkalmazásáról, és Sandallhoz hasonlóan az „antropológia” fogalmát használom (egy oly mértékben átfogó értelemben, amely már zavarossá teszi a fogalmat). Ennek oka az, hogy az etnológia – nem csak szerintem – egy *par excellence* összehasonlító (és nem értékelő) tudomány. A véleményem szerint megkérdőjelezhető „törzs” (*tribe*) kifejezés is Sandall terminológiájának megfelelője.
3. A recenzió rezüméjét Thomas Steinfeld közölte a *Süddeutsche Zeitung* (München) hasábjain 2002. augusztus 23-án. Tallis recenziójának német fordítása a *Merkur* című folyóiratban (Stuttgart) jelent meg (2002, 56. kötet: 1024–1028.)
4. A *Süddeutsche Zeitung* hasábjain (1994. december 3–4.) a következőket olvashattuk: „Az olaszok átszámítva évi 1,5 milliárd márkát (tehát kb. 0,77 milliárd eurót) költenek jószolgálatára. A keresztény tanok tiltásai ellenére is a 90 százalékban katolikus olaszok közül minden ötödik polgár évente legalább egyszer ilyesmiben jártas »szakemberhez« fordul. A számok az olasz jezsuiták lapjának, a *La civiltà cattolica* legújabb számában szerepeltek. A céges telefonjegyzé-

kekben állítólag körülbelül ezer jós szerepel.” Lásd ezzel kapcsolatban a pompás *Itáliai kicsapongások* című fejezetet, Enzensberger 1988.

5. Boas mint szorgalmas komparatista egyáltalán nem tartotta összehasonlíthatatlannak a kultúrákat. Nem ez az egyetlen szövegrész, amelyből kiderül, hogy Sandall az „összehasonlításon” valamiféle „értékelést” ért. Például többször is idézi Isaiah Berlin mondatát: „A kultúrák összehasonlíthatók, de nem mérhetők össze” (Sandall 2001:100, 103), de amikor megkísérelti cáfolni (105), kiderül, hogy nem értette meg a különbséget. Szintén tisztázásra szorul a Sandall által több ízben is ellenfelei kultúrafelfogásának jellemzésére használt *organic* fogalom.

IRODALOM

BERLIN, ISAIAH

1976 *Vico and Herder: Two studies in the history of ideas*. London: Hogarth.

BOHANNAN, PAUL – VAN DER ELST, DIRK

2002 *Fast nichts Menschliches ist mir fremd. Wie wir von anderen Kulturen lernen können*. Wuppertal: Edition Trickster im Peter Hammer Verlag.

ENZENSBERGER, HANS MAGNUS

1988 *Ach, Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern*. Frankfurt: Suhrkamp.

SANDALL, ROGER

2001 *The Culture Cult. Designer tribalism and other essays*. Boulder: Westview.

TALLIS, RAYMOND

2002 *Dreamers of Paradise*. *Times Literary Supplement*, August 16:6.

LÁSZLÓ VAJDA

Reflections to Roger Sandall's book against romantic anthropology

This review article criticizes many of the generalizations that had appeared in Roger Sandall's new book. Sandall claimed in it that romantic anthropology is guilty for a great number of sociocultural problems today. According to him the idealization of the traditional, "tribal" way of life makes the living conditions for the people at the edges of Western civilization even worse. This is because the "tribal" world is closed both in social and political aspects, whereas the modern Western society is described as open with regard to political rights, economic development and personal freedom. László Vajda's aim is to reconstruct Sandall's world view. He claims that romantic anthropology is a much less severe hindrance for an anthropological analysis of the modern world than the oversimplifications made by Sandall.